

KİTAP İNCELEMESİ

Muhammed Hüseyin Mercan, **Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü -İslami Hareketlerde Siyasi Kurumsallaşma Sorunu-**, İlem Yayınları, 2019, 305 sf.

Muhammed Hüseyin Mercan'ın İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında, 2017 yılında hazırlamış olduğu doktora tezinin gözden geçirilmesiyle ortaya çıkan bu eser, İslam dünyasındaki kurucu ve en önemli hareket olma özelliğine sahip olan Müslüman Kardeşler üzerinden İslami hareketlerdeki kurumsallaşma sorununu ele almaktadır. İslami hareketlerin siyasi gündemleri ve sahip oldukları toplumsal tabanları itibariyle siyasi bir kurum olarak faaliyet göstermelerinden dolayı kurumsallaşma düzeylerinin incelenmesi gerekliliği çalışmanın temel argümanı olarak belirtilmiştir (s. 5). Buna ek olarak Müslüman Kardeşler'in yaklaşık 90 yıllık tarihinde yaşadığı sorunları aşma noktasında kurumsallaşma kabiliyetini ne kadar kullanabildiği ve kurumsallaşma başarısı gösteremediği alanların teşkilatın genel siyasetini ne şekilde etkilediği soruları, çalışmada cevap aranan temel sorular olarak ifade edilmiştir (s. 5). Çalışmanın kapsamı Mısır'daki Müslüman Kardeşler teşkilatı ile sınırlandırılrsa da (s. 6) neredeyse tüm İslami hareketlerde var olan kurumsallaşma –daha doğru bir ifadeyle kurumsallaşamama- problemine yer vermeye çalışılmıştır.

Bu çalışma giriş ve sonuç hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. “Siyasal Kurumsallaşma Parametreleri ve İslami Hareket” başlığıyla kitapta kendisine yer bulan birinci bölümün ilk kısmında siyasal kurum ve siyasal kurumsallaşma üzerinden kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. Kendilerine değer ve kimlik atfedilen ve süreç içinde olgunlaşıp gelişen yapıların siyasal kurum olduklarından hareketle İslami hareketlerin de siyasal kurum olarak değerlendirilmesi önerilmiştir (s. 12) ki bu önerinin oldukça yerinde olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Teşkilatlanma, mensuplarına değer atfetme vb. birçok yönden siyasi partiler gibi hareket eden İslami hareketlerin parti

kurmadan bir mücadele ortaya koymalarından dolayı kurumsallıktan tamamen bağımsızmış gibi değerlendirilmeleri çok da doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Toplumsal hareketlerin siyasiliğine bakılmaksızın kurumsallık sürecine tabi oldukları (s.35) ön kabulünden yola çıkan yazar, bu bölümde Huntington, Panebianco ve Levitsky gibi alanın önde gelen isimlerinin parti kurumsallaşmasına dair belirlemiş oldukları ölçüm parametrelerine yer vermiştir (ss. 25-35). Buna ek olarak toplumsal hareketlerin de kurumsallaşmaya giderken ne gibi ölçüm parametrelerine tabi oldukları ile ilgili uzmanların görüşlerine yer verilmiştir (ss. 35-41). Ayrıca siyasi partiler genellikle mevcut siyasi sistemin çatısı altında faaliyet yürütmekteyken İslami hareketler siyasi sisteme muhalif kimlikleri ile ön plana çıkmışlardır. Bu yönüyle birbirine taban tabana zıt durumda bulunan siyasi partiler ile İslami hareketleri aynı ölçüm parametrelerinde değerlendirmenin zor olduğu ifade edilmiştir (ss. 39-40). Ölçüm parametreleri ile ilgili alandaki uzman kişilerin belirlemiş olduğu kriterler birtakım farklılıklar arz etse de Müslüman Kardeşler'in değerlendirmeye tabi olacağı ölçüm parametreleri altı ana başlıkta toplanmıştır. Bunlardan ilk beşi dâhili kıstasları oluştururken altıncısı harici kıstas olarak belirlenmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Özerklik başlığıyla yer verilen birinci kıstas karar alma mekanizmasındaki bağımsızlık, iç ve dış müdahalelerin etkisinde kalmama olarak tanımlanmaktadır (s. 49). Örgütlenme düzeyi olarak zikredilen ikinci kıstas ise hareketin gücü, insan kaynağını etkin kullanılabilmesi ve teşkilatın birimlerinin kendi aralarındaki ilişkilerinin düzenli olması şeklinde ifade edilmektedir (s. 49). Uyum sağlama düzeyine gelince bu başlık nesil değişimi, hareketin yüzleştiği krizlere ne tür tepkiler verdiği ve yeni oluşan süreçlere uyum sağlama yeteneği gibi konuları ihtiva etmektedir (s. 49). Bunun yanında yazar, dördüncü madde olarak ele aldığı hareketin tutarlılık düzeyini İslami hareketin ilişkilerinde ve söylemlerinde hareketin temel ilkelerini yansıtabilme ve alt birimlerle merkezi yönetimin birbirleri ile çatışmama kabiliyeti olarak tanımlamaktadır (s. 50). Değer aşılama başlığıyla yer verilen beşinci kıstas ise hareketin kendi mensuplarına değer aşılama yeteneği olarak ifade edilmiştir. Bir hareket, mensuplarına ne kadar yüksek düzeyde hareketin ilke ve değerlerini aşırsa o kadar kurumsallaştığı anlamına gelmektedir (s. 50). Belirlenen son kıstas olan siyasal sistemin tolerans seviyesi ise İslami hareketlerin her ne kadar kendi iç dinamikleri ile kurumsallaşma çabası gösterebilir de bunun sadece iç dinamiklerle ilgili olmadığı dış faktör olan, mevcut sistemin harekete karşı tolerans düzeyinin de hareketin kurumsallaşma sürecini belirlemede etkili bir unsur olduğu şeklinde tanımlanmaktadır (s. 50).

Altı ana başlıkta belirlenen bu kriterlere göre ilerleyen bölümlerde Müslüman Kardeşler teşkilatının kurumsallaşmayı ne düzeyde başarabildiği tartışılmaktadır. Yazarın ana kriterleri belirleme noktasındaki çıkarımları

oldukça yerindedir. Daha çok partiler üzerinden belirlenen bu parametreler büyük oranda parti gibi teşkilatlanmış İslami hareketlere de uyarlanabilir. Harici kıstas olarak belirlenen siyasal sistemin tolerans seviyesi maddesinin bilhassa Mısır'ın siyasi konjonktürü göz önüne alındığında çok gerekli olduğunu da ifade etmek gerekmektedir.

Kitabın “Kuruluşundan 3 Temmuz Darbesine Kadar Müslüman Kardeşler” başlıklı ikinci bölümünde başlıktan da anlaşılacağı üzere Müslüman Kardeşler'in yaklaşık 90 yıllık tarihi serüvenine ana hatlarıyla yer verilmiştir. 1928 yılında Hasan el Benna ve altı arkadaşı ile bir hayır kurumu olarak kurulan teşkilatın 1939 yılındaki beşinci kongrede siyasi bir hareket olduğu ilan edilir (s. 77). İlk on yıllık sürecinde hızla yayılan, davet ve hayır faaliyetleri ile yüzlerce şubeye ulaşan bu hareket 1941 yılındaki altıncı kongrede aktif siyasete katılma kararı almasının (s. 86) ardından hareketin 2013 yılında Sisi'nin yapacağı darbeye kadar inişli çıkışlı bir süreç yaşadığı ve hayatta kalma mücadelesi verdiği görülmektedir. Müslüman Kardeşler'in tarihinde tüm önde gelen yöneticilerinin tutuklanıp tüm faaliyetlerinin yasaklandığı dönemler (1948, 1954, 1965, 1981) olsa da halk tabanındaki karşılığı sayesinde Mısır siyasetinde oldukça etkili bir hareket olma özelliğini devam ettirdiği görülmektedir. Ayrıca Müslüman Kardeşler'in 90 yıllık tarihinde sekiz farklı yönetici tecrübesi yaşadığını da belirtmek gerekmektedir (s. 226).

Çalışmanın omurgasını “Müslüman Kardeşler'de Siyasal Kurumsallaşma” başlıklı üçüncü bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümde yazarımız, Müslüman Kardeşler'i ilk bölümde belirlenen altı maddelik kurumsallaşma parametresine tabi tutarak teşkilatın ne kadar kurumsallaşmış bir yapı olduğu hakkında çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu çıkarımları sırasıyla değerlendirelim:

İlk olarak özerk olup olmama noktasında değerlendirilmeye tabi tutulan Müslüman Kardeşler bu ölçüm parametresinde üç alt başlıkta değerlendirilmiştir. Teşkilatın karar alma mekanizmasında kendi içinde özerk olduğu (s. 185), ancak dışta harici etkilerden dolayı tamamen bağımsız olamadığı (s. 193) ifade edilmektedir. İçte özerk olmasında teşkilat yapılanmasının lidere ve yönetici kadroya itaat üzere kurulu olması oldukça etkili bir faktör olarak önümüzde durmaktadır. Özerk olma konusundaki ikinci alt başlıkta Müslüman Kardeşler'in kendi dışındaki yapılarla ilişkileri değerlendirilmiştir. İslam'ın temel esaslarını baz alarak bir düzen kurma çabasında olan hareketin farklı grupların düşünce ve çıkarlarını dikkate alıp almadığı konusunun çok karmaşık olduğuna yer verilmiştir (s. 194). Diğer gruplarla kurulan ilişkilerin genellikle hareketin varlığını devam ettirmek için taktiksel veya harekete fayda sağlamak maksadıyla pragmatik bir tarzda yapıldığı vurgulanarak hareketin bu anlamda gerektiği gibi kurumsallaşma sağlayamadığı sonucuna varılmıştır (s. 202). Hareketin kurumsallaşması noktasında mali kaynaklar açısından özerklik, bu başlıktaki son değerlendirme

parametresidir. Müslüman Kardeşler'in ihtiyaç duyduğu mali gelirlerin büyük çoğunluğunu üyelerinden aldıkları aylık ve yıllık aidatlar oluşturmaktadır. Buna ek olarak yine üyelerinden elde ettikleri bağış ve zekât gelirleri de teşkilatı finansal yönden ayakta tutan önemli unsurlardandır (ss. 203-204). Her ne kadar hareketin ilk yıllarında devlet erkânı ve zenginlerden bir takım finansal destekler talep edilse de (s. 204) daha sonra bu anlayıştan vazgeçilerek tamamen kendi içinden mali kaynaklar üretme yoluna gidilmiştir. Bundan dolayı Müslüman Kardeşler'in mali konularda da özerk olduğu ve kurumsallaşma yolunda ciddi adımlar attığı sonucuna varılmıştır (s. 212). Müslüman Kardeşler'in tarihi süreci göz önüne alındığında içte ve dışta özerk olma noktasında ciddi gayret sarf ettiği açıkça görülmektedir. Başta kurucu lider Hasan el Benna olmak üzere tüm liderler (bazı küçük problemler olsa da) dışta ve içte bağımsız olmayı başarabilmişlerdir. Bundan dolayı yazarın özerklik parametresi üzerinden kurumsallaşmaya dair yapmış olduğu çıkarımlar genel olarak tutarlı görünmektedir.

İkinci parametre hareketin örgütlenme düzeyine ilişkindir. Müslüman Kardeşler hem mensuplarının teşkilatlandırılması ve hiyerarşik bir yapının kurulması hem de açmış olduğu şubeler, okullar, hastaneler üzerinden değerlendirildiğinde örgütlenme noktasında oldukça başarılı bir harekettir (ss. 212-219). Karizmatik liderliğe sahip hareketlerin birçoğunda kurucu liderin ölmesinden sonra üye sayısındaki gözle görülür düşüşün Müslüman Kardeşler'de yaşanmaması (ss. 219-220) hareketin ciddi bir örgütlenme ve iç disipline sahip olduğunu göstermektedir. Örgütlenme düzeyi bağlamında Müslüman Kardeşler'in yüksek bir kurumsallaşmaya sahip olduğu ifade edilmektedir (s. 220) ki bu çıkarıma katılmamak pek de mümkün değildir.

Üçüncü olarak kendisine yer verilen uyum sağlama parametresi üç alt başlıkta ele alınmıştır. Bunlardan birincisi örgütün kuruluş tarihinden itibaren geçen sürenin uzunluğudur. 1928 yılında kurulan hareketin 90 yıldır etkin bir şekilde varlığını sürdürmesi hareketin bu anlamda kurumsallaşmayı yakaladığını göstermektedir (s. 223). İkinci madde ise örgütün yönetim kademesiyle ilgili nesil değişiminin başarılı olup olmaması konusudur. Hareketin doksan yılda sekiz farklı lider değiştirmesi ilk bakışta bu nesil değişimini başarıyla gerçekleştirmiş gibi görünmesine sebep olsa da aslında bunun pek de iyi işlemediği ifade edilmektedir (s. 226). 2008 yılında orta kuşağa mensup olan ve kamusal alanda kadının konumu, İsrail-Filistin meselesine iki devletli çözüm gibi kuruculardan farklı düşünce yapısına sahip olan İsam el-Aryan'ın, İrşad bürosu seçimlerinde dışarıda bırakılması bu duruma ilişkin önemli bir örnek olarak gösterilmektedir (s. 227). Yani nesil değişimi konusu kurucuların düşünce yapısından farklı ve çağın gereklerine göre düşünen kimselerin liderliğe geçmesi olarak yorumlanmaktadır. Ancak burada biz farklı düşünmekteyiz. Yazar bu

konuyla ilgili parametreyi ortaya koyarken Huntington'un çalışmasından¹ faydalanmaktadır. Bu çalışmanın 14. sayfasında atıf verilen yeri incelediğimizde Huntington, nesil değişimi konusu ile ilgili olarak Çin Komünist partisinde kurucu kadronun değişmeden 45 yıl aynı şekilde devam etmesini örnek vermekte ve bu partide nesil değişimi olmadığını dile getirmektedir. Huntington'un burada vurguladığı asıl nokta sonradan gelen yönetici kadro ile önceki yönetici kadro arasındaki geçişin barışçıl ve başarılı bir biçimde yapılmasıdır ki Müslüman Kardeşler bunu başarmıştır. 90 yıllık tarihi serüveninde sekiz lider gören hareket her ne kadar lider değişimlerinde bazı sorunlar yaşasa da ana hatlarıyla bu değişimi başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Bundan dolayı yazardan farklı olarak hareketin bu anlamda kurumsallaşmayı sağladığı düşünülmektedir. Bu parametre ile ilgili zikreddiğimiz üçüncü madde ise teşkilatın değişen şartlar ve durumlar nedeniyle başlangıçta ikame ettiği işlevsel/kurucu prensiplerini ihtiyaç haline dönüştürmeyi başarıp başaramadığı hususudur. Bu konuda iki temel nokta ön plana çıkmaktadır: Siyasi parti ve Demokrasi'ye yaklaşım (s. 233). Zaman zaman parti kurma girişimleri ve başarısı sağlansa da hareketin parti siyasetine mesafeli duruşu temel ilke bağlamında pek değişmemiştir (s. 238). Buna ek olarak söylem düzeyindeki Demokrasi vurgusuna hatta son genel müşid Muhammed Bedii tarafından Demokrasi'nin İslam'a en yakın sistem olduğu şeklindeki açıklamalarına (s. 241) rağmen, bu değişimin temel ilkeler bağlamında olmadığı, ihtiyaç duyulan durumlarda değişen koşullara ayak uydurmak için yapıldığı ifade edilmiştir (s. 244). Yazarın buradaki tespitlerine büyük oranda katılmakla birlikte bir hareketin temel ilkeler bağlamında karşı olduğu bir ideolojiye ilişkin bu denli uzlaşmacı bir tutum sergilemesini değişen koşullara ayak uydurmak olarak değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir. Müslüman Kardeşler temel ilke olarak İslami bir düzen kurmayı hedef edinen ve alternatif düzenleri kabul etmeyen bir harekettir. Zaten bundan dolayı kurucu lider Hasan el Benna Demokrasi dahil hiçbir ideolojinin kabul edilmemesini sürekli mensuplarına telkin etmekteydi. Fakat zamanla neredeyse tüm dünyada 'nin kurtarıcı bir düzen olarak görülmesinden dolayı Müslüman Kardeşler de bu ideolojiye karşı menfi tutumunu koruyamamıştır. İlerleyen yıllarda hareketin sahip olduğu bu müspet yaklaşım ya hareketin o ideolojiye daha da yakınlaşmasına ya da mensuplarının bu yaklaşımdan rahatsızlık duyarak tepkiler göstermesine neden olabilmektedir ki bu durumun bir hareket için taviz verme anlamına geldiği düşünülmektedir. Burada yer verilen gerekçelerden dolayı Müslüman Kardeşler'in uyum sağlama

1 Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 2006.

parametresinde kurumsallaşma yolunda ilerleme kaydetse de yüksek düzeyde kurumsallaşma gerçekleştirmediği sonucuna varılmıştır (s. 245).

Dördüncü olarak, Müslüman Kardeşler tutarlılık ve örgütsel bütünlük bağlamında ele alındığında teşkilatın dönemsel kırılmalar yaşadığı görülmektedir. Kurucu lider Hasan el Benna döneminde lidere biat ve itaat geleneğinin tesis edilmesi onun döneminde hareketin bütünlüğünün korunmasını sağlamıştır. Ondan sonraki liderler bu bütünlüğü büyük oranda korumayı başarsalar da Hasan el Benna'nın dönemindeki gibi bir daha hiç olmamıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise teşkilatta oluşan eski-yeni nesil ayrımının getirdiği meseleleri farklı zaviyelerden değerlendirme durumu teşkilat içindeki ihtilafları gözle görülür hale getirmiştir (s. 255). Özetle Müslüman Kardeşler biat ve itaat geleneği gereği sayesinde örgütsel ahengi uzun yıllar devam ettirmesine rağmen ciddi sorunlar yaşanmasının önüne geçememiş ve bu anlamda bir kurumsallığı yakalayamadığı ifade edilmiştir (s. 256).

Değer aşılama başlığı ile yer verilen beşinci parametrede hareketin müntesiplerine değer aşılama başlığını tartışılmıştır. Müslüman Kardeşler'in tarihi incelendiğinde hareketin müntesiplerine yüksek düzeyde bağlılık ve değer aşıladığı görülmektedir. Her türlü sıkıntı ve baskıya rağmen hareket, varlığını ve mensuplarının harekete olan bağlılığını devam ettirmeyi başarmıştır (s. 263). Belli dönemlerde (1948, 1954, 1965, 1981, 2012) mevcut rejimlerin uyguladıkları ağır sindirme politikaları ve baskılara rağmen Müslüman Kardeşler ayakta kalmayı bilmiştir. Öyle ki kurucu lider suikasta kurban gitmiş, tüm yönetici kadrosu hapse atılmış, bütün basın yayın organları ve kurumları kapatılmış olduğu dönemler görmesine rağmen hareket, mensuplarına aşıladığı değer sayesinde var olma mücadelesini sürdürmüştür. Bu bağlamda ele alındığında Müslüman Kardeşler'in yüksek düzeyde bir kurumsallaşma sağladığı görülmektedir (s. 264).

Son parametre olarak belirlenen siyasi rejimin tolerans düzeyi ilk beşinden farklı olarak harici kurumsallaşma faktörü olarak incelenmiştir. Mısır'daki siyasi konjonktürün Müslüman Kardeşler'e karşı olan tolerans düzeyini de ortaya koymak gerekmektedir. Çünkü bir hareket kendi içinde kurumsallaşma şartlarını taşısa da kurumsallaşmayı tam olarak sağlayamayabilir. Bu durumda söz konusu ülkedeki siyasi rejimin tutumu oldukça belirleyicidir. Tarihi sürecinde Müslüman Kardeşler, bazı zamanlarda Mısır'daki mevcut siyasi sistem ile iyi ilişkiler kurmuş ve sistem tarafından baskı ve engelleme görme tehlikesinden uzak bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Fakat bu iyi ilişkiler zaman zaman bozulmuş ve yerini, Müslüman Kardeşler'e karşı baskı ve sindirme politikalarına bırakmıştır. Genel olarak bakıldığında zaman Mısır rejiminin muhalif İslami hareketlere karşı tolerans düzeyinin düşük olduğu görülmektedir (ss. 265-275). Müslüman Kardeşler'in tehlikeli olarak addedilmesi nedeniyle muhalif yapılar içinde en çok mağduriyet yaşayan

konumda olması hareketin sağlıklı ve etkin bir kurumsallaşma ortaya koyamamasına neden olmuştur (s. 276). Yazarın vardığı bu sonuç Mısır'ın siyasi tarihi incelendiği zaman herkes tarafından açıkça görülebilir. Hatta hafızalarda tazeliğini koruyan 2013 yılında Sisi liderliğindeki darbeden sonra başta Muhammed Mursi olmak üzere onlarca Müslüman Kardeşler mensubunun idam edilmesi de bu durumun ne düzeyde olduğunu gözler önüne sermektedir. Bundan dolayı yazarın altıncı parametreyi eklemesinin oldukça yerinde ve gerekli olduğunu ifade etmek gerekir.

Kitabın bölümlerine dair yorumların ardından biraz da genel izlenimlere yer verelim. Yazarın üslubunun sade ve akıcı olması esere dair önemli artılardan biridir. Ayrıca çalışmanın gerekli görülen yerlerinde tabloların ve şemaların kullanılması çalışmaya zenginlik katan unsurlardandır. Buna ek olarak, çalışmanın genelinde İngilizce ve Arapça kaynakların fazlasıyla kullanılması çalışmanın kalitesini artıran bir unsur olarak karşımızda durmaktadır.

Çalışmada bir dizine yer verilmemesi, araştırmacıların işini zorlaştıran bir eksiklik olarak zikredilebilirse de çalışmada ciddi bir eksiklik göze çarpmamaktadır. Muhtevası, konuyu ele alış biçimi ve kaynakların zenginliği, eserin önemli bir gayretin ürünü olduğunu açıkça göstermektedir. Sadece siyasi partilerin kurumsallaşma bağlamında değerlendirilebileceği yönünde genel bir kanaat olsa da bu çalışma, İslami hareketlerin de kurumsallaşma parametreleriyle değerlendirilebileceğini ortaya koymasıyla özgün bir kimliğe sahiptir. Alana yapmış olduğu katkı da göz önüne alındığında, bu çalışma hem Müslüman Kardeşler'i tanımak hem de kurumsallaşma bağlamında İslami hareketleri değerlendirmek isteyenlere tavsiye edebilecek önemli bir eser niteliğindedir.

Abdülkadir Parlak

Ankara Üniversitesi
Din Sosyolojisi Doktora Öğrencisi